

Огієнко І.

Глаголиця

519
4. 06 10
у Новолі.
БІБЛІОТЕКА „НАШОЇ КУЛЬТУРИ“
видає проф. д-р Іван Огієнко

ІВАН ОГІЄНКО

ГЛАГОЛИЦЯ НЕ ПОВСТАЛА З ГРЕЦЬКОГО МІНУСКУЛЬНОГО ПИСЬМА

Дит №1 від 2. I 1937
ВІДБИТКА З «НАШОЇ КУЛЬТУРИ» 1937 Р.

ЛЬВІВ, 1937.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4213

ГЛАГОЛИЦЯ НЕ ПОВСТАЛА З ГРЕЦЬКОГО МІНУСКУЛЬНОГО ПИСЬМА.

Історично-палеографічний нарис.

Найперші слов'янські пам'ятники, що походять із кінця Х-поч. XI віку, писані двома азбуками (не рахуючи латинки) — глаголицькою та кирилівською. Про походження кирилівської азбуки в науці нашої нема тепер жодного сумніву, бо її повстання з грецького унціялу ясне з першого погляду на ці письма навіть для не спеціаліста. Зовсім не так стоїть справа вияснення письма глаголицького: здавна вже вказувано найрізніші джерела, писано в цій справі надзвичайно багато, виставлено силу гіпотез, проте справи остаточно не розв'язано: правдивого джерела глаголиці не знаємо. Але за останні 50 літ в науці нашої потроху втерлася теорія Тейлора-Ягіча, ніби глаголицьке письмо повстало з грецького скорописного та мінускульного. Ця теорія давно зацпилилася в нас і міцно тримається ще й тепер, хоч проти неї починають потроху повставати вчені навіть такої сили, яким був покійний акад. Ол. Соболевський. Очевидно, не все в ній у порядку.

У цій своїй статті хочу поділитися з колегами по фаху деякими своїми сумнівами, що маю їх у питанні про походження глаголиці. Працюючи над історією повстання слов'янських азбук,¹ я постійно натикаюсь на багато перепон до признання теорії про мінускульне джерело глаголицького письма. Друкую цю статтю тільки для дискусії, бо вірю, що й статті такого характеру, як моя, можуть прислужитися для правдивого розв'язання дуже запутаної загадки про джерело глаголиці. Джерела цього остаточно не знаю, — вказую тільки багато своїх сумнівів до тієї відповіді, що в нас тепер панує в цій справі. А це може й направить глибших спеціалістів на вірну путь, яка може й доведе їх до вирішення питання, що нерозв'язаною загадкою стоїть у нас на деннім порядку науковим от уже більше сотні років.

I.

Голоси деяких учених проти мінускульної теорії.

Теорія Тейлора-Ягіча про повстання глаголиці з грецького скорописно-мінускульного письма користала в нашої науці так би сказати з тихого признання, — спочатку проти неї ніхто поважно не ставав, хоч з того часу, з 1881—1884 років, коли ця теорія вперше була поставлена,² так само ніхто поважно й не боронив її. Ніяких

¹ Див. мої праці: 1) „Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян. Варшава 1927 р. ст. 1—274 (літографовано) і 2) „Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć. Warszawa 1927 р., 53 знімків. Див. також моя двотомна монографія про Костянтина й Методія, 1928—1929 р.

² Це були праці: Dr Isaac Taylor: Ueber den Ursprung des glagolitischen Alfabets. „Archiv für slavische Philologie“ 1881 р. т. V. ст. 191—192, і 2) И. В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи. Спб. 1884 р. ст. 103—191. Див. іще працю Ягіча: „Глаголическое письмо“, 1911 р.

нових доказів мінускульної теорії з того часу не появилось: навпаки, — з часом вона втрачала на своїй силі все більш та більш.

Не забуваймо, що велику частину глаголицьких літер Тейлор та Ягіч виводять не просто з однієї грецької курсивної чи мінускульної букви, як би то логічно можна сподіватися, але з сполучення букв, цебто виставляють ще й теорію т. зв. лігатур чи зв'язань, а вона безумовно значно збільшує штучність цілої їхньої теорії, і є найслабше місце в ній.

Уже року 1904-го проти мінускульної теорії сильно виступив проф. Н. К. Грунський („Кієвскіє глаголическіє листки“, Юр'їв, 1904 р.). Він докладно аналізував глаголицю буква по букві й доводив штучність тверджень Тейлора та Ягіча, особливо ж штучність їхньої теорії лігатур. Кінець-кінцем проф. Н. Грунський рішуче заявив: „Теорія о происхожденіи глаголицы изъ греческаго курсивнаго письма должна быть признана совершенно несостоятельной, такъ какъ она должна прибѣгать къ разнымъ чересчуръ искусственнымъ приемамъ“ (ст. 55).

Певний удар мінускульній теорії повстання глаголиці завдав навіть сам автор її. Дивлячись ретроспективно на свою теорію через 27 років, Ягіч, критикуючи висновки проф. Н. Грунського, правдиво написав: „Приведенныя попытки палеографическаго объясненія глаголицы (Тейлора та Ягіча) не встрѣтили общаго одобренія. О совершенной несостоятельности теоріи Тейлоровой говоритъ я считаю нѣсколько преждевременнымъ, хотя допускаю порядочную долю искусственности въ нѣкоторыхъ попыткахъ объясненія, предложенныхъ Тейлоромъ, мною и Лекинымъ“ („Глаголическое письмо“, Спб. 1911 р. ст. 92 і 112). Як бачимо, в цім пізнішій признанні Ягіча пробивається дуже помітно певне недовір'я до власної теорії.

У тій самій „Енциклопедіі“, де вміщено Ягічеве „Глаголическое письмо“, й великий знавець грецької палеографії, В. Гардтгаузен досить скептично висловився про мінускульну теорію. Правда, він пише про це дуже бережно: „Во всякомъ случаѣ знакомство съ греческимъ минускуломъ должно предполагаться какъ нѣчто обычное для того времени, когда славянскіє первоучители взялись за дѣло, чтобы новообращенному народу подарить народное письмо. Лекинъ и Ягичъ высказали догадку, что замысловатое глаголическое письмо можетъ происходить изъ формъ греческаго минускульнаго письма. Едва ли существуетъ еще два рода письма, которыя бы, на первый взглядъ, казались столь различными, и относительно стиля дѣйствиительно на столько расходились, какъ эти два письма, а все-таки предлагаемое поразительное объясненіе названныхъ ученыхъ, хотя бы имъ и не устранились всѣ затрудненія, заслуживаетъ предпочтенія передъ всѣми другими“³.

Дуже поважний пролом у теорії Тейлора-Ягіча зробив російський академік Ф. Фортунатов у своїй відомій праці: „О происхож-

³ „Енциклопедія Славянской Филологія“, Спб. 1911 р. вип. 3 ст. 43.

деніи глаголицы“ („Извѣстія“ 1913 р. т. 18 кн. 4, ст. 221—256, передрук із „Отчета Отд. русск. яз. и слов. Ак. Наук“ за 1913 р.). Він визнає, що джерелом для глаголиці було грецьке мінускульне письмо, але „съ тѣми видоизмѣненіями фигуръ нѣкоторыхъ буквъ, какія существовали въ коптскомъ нижне-египетскомъ курсивѣ, откуда они взяты были составителемъ глаголицы для отличія славянскихъ буквъ въ ихъ написаніи отъ греческихъ“. Із цього ж таки письма, на думку Ф. Фортунатова, взято букви для слов'янських звуків **х, ж, ш**; крім цього, „подъ влияніемъ нижне египетскаго письма составитель глаголицы сталъ пользоваться также и петельками, какъ однимъ изъ пріемовъ стилизаціи глаголическихъ буквъ“ (ст. 239).

Ця теорія Ф. Фортунатова, проломила теорію Тейлора-Ягіча значно більш, ніж то звичайно в нас думається. Стройність теорії В. Ягіча була не тільки в тім, що він глаголицю виводив із грецького мінускульного письма, але й у тім, що він твердив, що глаголицю повинно виводити тільки з одного джерела, грецького; Фортунатов же довів, що то не так. Wessely того ж 1913-го року писав те саме, що й Фортунатов.

У цей же час появилася просто ревеляційна стаття про походження глаголиці: „Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets“ Альфреда Ральфса (Rahlfs, у „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“, Göttingen 1912 р. т. 45, ст. 285—287). Ральфс стверджує напочатку, що Тейлор і Ягіч оперують різними джерелами: Тейлор — грецьким курсивним письмом VI—VII ст., а Ягіч — мінускульним IX—X віку, через що форми літер у Ягіча та Тейлора такі різні, бо цей курсив в жоднім разі не можна ставити поруч із пізнішим мінускулом. Ральфс перевірів таблиці Тейлора з оригіналом, звідки той брав свої курсивні форми, і ствердив, що „в більшості літер Тейлора взагалі не можна знайти якоїсь подібності“ до оригіналу. Перевірів Ральфс і друге джерело, звідки брав Тейлор свої форми, і пише про це: „Тут ми справді знаходимо багато знаків Тейлорової таблиці, але також бачимо, що Тейлор не обмежився VI—VII століттям, а позбирав свої форми літер з найрізніших століть і з різних типів курсиву, як вони йому найліпше підходили... Даремно будемо шукати багатьох знаків Тейлорової таблиці і в Ваттенбаха (що на них посилається Тейлор), і не можна замовчати закиду Тейлорові, що він їх зложив сам для своєї цілі. І також знаки, які він узяв у Ваттенбаха, не завше достовірні. Тейлорова грецька колумена, коротко говорячи, зовсім не до вжитку. Такого грецького письма, як він подає, зовсім не було“.

Ліпші таблиці Ягічеві, але й у них, каже Ральфс, знаходяться просто помилки; напр. кружальця коло **у**, про яке говорить Ягіч (а кружальце тут головна річ), Ральфс ніде не знайшов, хоч бачив багато грецьких рукописів IX—X в.в.⁴ При найменшій порівнянні

⁴ Грецьку **у** з кружальцем у мінускульнім письмі я знаходив у пам'ятниках IX—XI віків нераз, але тільки в сполученні з **о** чи **е**; див. напр. Dr Fr. Steffens:

глаголиці з мінускулом всяка подібність між ними розсипається в порох. А загальний висновок Ральфа був такий: „Походження глаголицького письма з грецького мінускулу не тільки не доказане, але воно здається мені зовсім виключеним“.

Що можна додати до такого рішучого твердження спеціаліста з грецької палеографії? Але проти його тяжких закидів ще ніхто не виступав, і вони сильно підірвали мінускульну теорію.

Нарешті, найкращий спеціаліст у кирилівській палеографії, акад. Ол. Соболевський так само рішуче (на жаль тільки, аж занадто коротко) висловився в цій справі. „По моему убъждению, славянское глаголическое письмо находится въ большей связи съ греческимъ унциальнымъ письмомъ, чѣмъ съ греческимъ скорописнымъ“.⁵

В числі цих учених, що зовсім не визнавали грецького джерела для глаголиці, можна згадати ще тих, що визнавали це джерело, але виступали з глибокою критикою вияснень Тейлора та Ягіча й подавали своє вияснення. Такими були, напр., проф. Д. Біляєв (1886 р.), проф. Фр. Міллер (1897 р.), проф. А. Лескин, проф. В. Вондрак і ін., а все це свідчить, що навіть самі прихильники мінускульної теорії не розуміють її однаково.

Таким чином, як бачимо, видатні спеціалісти не раз уже висловлювалися проти теорії мінускульного походження глаголицького письма. До їх скептичних голосів додам ще трохи свого матеріалу, що так само свідчить проти цієї теорії; це будуть завваження перше історичні, а потім палеографічні.

II.

Західні джерела свідчать, що Костянтин склав нове письмо.

Залежність глаголицького письма від грецького, коли б вона справді була, мусіла б добре кидатися в вічі сучасникам, людям IX століття. А між тим маємо кілька свідчень, що все звуть Костянтинове письмо новим, а сам Костянтин ніколи не виступав проти такого твердження.

Так, у Зальцбургському меморандумі 871 р. читаємо, що в Паннонії появилася був Мефодій і „новоскладеними слов'янськими письменами — *noviter inventis slavinis litteris* — вигнав латинську мову“. У листі папи Івана VIII з червня 880 р. до князя Святополка читаємо: „*Litteras slavonicas, a Constantino quondam philosopho repertas, jure laudamus*“. Це дуже цікаві й цінні свідчення, бо писали їх сучасники Костянтинові, а Іван VIII, можливо, й особисто знав його. Коли б письмо Костянтинове було справді грецьке з походження, то автор Меморандуму не назвав би його новим,

aus griechischen Handschriften, Trier, 1912 г., табл. № 11, тут так часто слово *λόγος* або *ἐνύκτο*. Тільки треба пам'ятати, що така форма *γ* з кружалцем більш подібна на глаголицьке *в*, аніж на *г*, тобто все-таки розбиває теорію Ягіча.

⁵ „Образцы греческаго уставнаго письма по преимуществу IX—X вѣковъ“. Спб. 1913 р. ст. 111. Пор. ще його невизнання теорії лігатур в „Богословской Энциклопедіи“ 1910 р. т. X, ст. 213—228.

а Іван VIII не мав би до чого вживати виразу *repertas* — відносно письма, що було тільки перерібною грецькою.

Але зазначені автори вжили такі поданих виразів, а то тому, що для них Костянтинове письмо було зовсім нове, таке, що самою формою своєю не мало нічого спільного з письмом грецьким, яке вони напевно добре знали. Таким чином бачимо, що вже сучасникам глаголиця не здавалася письмом грецьким.

„Життя Костянтинове“ в 16-м розділі оповідає, що в Венеції накинuloся було тамошнє духовенство, заражене триязичною ерессю, на Костянтина, й дорікало йому новиною тієї справи, яку він робив — перекладами та азбукою. „Чловѣче — питалися вони, — скажи намъ, како ты еси сотворилъ нынѣ словеномъ книги“ и оучиши є, ихъ же нѣсть никто же инъ первѣе обрѣлъ“. Такі напади траплялися напевне не раз, особливо з Методієм. І для нас цікаво, що при подібних нападах Костянтин ніколи не боронився тим, що його письмо зовсім не нове, а тільки перероблене грецьке, а це він мусів би говорити, коли б його письмо було справді з походження грецьким мінускулом. Та може триязичники,⁶ що так люто нападали на св. братів за новину, не робили б того, коли б бачили в письмі Костянтиновім тільки перероблене грецьке письмо. Але перед ними була глаголиця, ані трішки не подібна до грецького мінускульного чи скорописного письма, чому вони й звали таке письмо письмом новим і завзято виступали проти нього.

III.

Свідчення ченця Хороброго проти мінускульної теорії.

Глибший аналіз оповідання ченця Хороброго „О письменах“ стверджує,⁸ що автор його був виразний грекофоб. Нехіття до всього грецького пересякнене ціле його „Оповідання“. А коли так, то він добре знав, що глаголиця, яку він так завзято обороняє, як письмо Костянтинове, не була грецьким письмом. А йнакше — нащо б він те робив? Подам ці місця.

На початку зазначу, що т. зв. кирилиця — це з походження цілком грецьке унціяльне письмо, що прийшло до нас зо всіма своїми особливостями форми та правопису. Про це нема й не може бути двох думок. Тому для мене зовсім ясне, що чернець Хоробрий, коли говорить про Костянтинове письмо, то все має на увазі тільки письмо глаголицьке, бо кирилівське було б для нього цілком грецьке, а він же виступає проти всього грецького.

1. Багато раз чернець Хоробрий у своїм „Оповіданні“ вживає

⁶ Вираз „книги“, як і в Хороброго, тут може визначати й азбуку.

⁷ Про триязичну ересь, як її повинно розуміти в „Житті Костянтина“ га в „Оповіданні“ ченця Хороброго, див. мою монографію: „Костянтин і Мефодій“, Варшава, 1927 р. т. I. ст. 210—243.

⁸ Див. мою працю: „Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські“ в „Записки історично-філологічного відділу“ Всеукраїнської Академії Наук, Київ 1928 р. т. XVI. ст. 26—47.

виразу „Словѣне, словѣньскій“. Хто були ті „Словѣне“? Безумовно, Хоробрий не вживає цієї назви, як назви збірної для цілого слов'янства, а тільки як назви територіальної, назви одного слов'янського народу. Якого ж саме?

На початку свого „Оповідання“ Хоробрий твердить, що ці слов'яни до охрищення не мали азбуки, а охристившись, стали вживати, але без порядку, римського й грецького письма. І так було багато часу. А потім Бог змилосердився над слов'янами й послав Костянтина, що й склав їм азбуку з 38 письмен.

Це не могли бути східні слов'яни, бо вони охристилися пізно, вже по Костянтині (827—869), офіційно тільки за Володимира в 990 році. Не могли це бути й болгари в тіснішому значенні, бож вони охристилися за Бориса в 864—865 р., цебто вже по тому, як Костянтин склав був своє письмо (десь 855—863 р. р.), а Хоробрий свідчить, що від охрищення слов'ян до зложення азбуки Костянтина минули „многа літа“.

Позостається прийняти Моравію з Паннонією, — це їх Хоробрий зве „словѣнами“. Дійсно, то була земля, де перехрещувалися латинські й грецькі впливи, чому й пише Хоробрий, що слов'яни, охристившись — а вони справді христилися десь у VII—VIII ст., ще задовго до прибуття до них Костянтина — вживали римського й грецького письма. Уживання латинського письма не можливе було в більших розмірах в Болгарії, не говорячи про слов'ян східніх. Через це ж, у відповіді, коли саме зложено письмо слов'янам, Хоробрий згадує Ростислава (Растица) моравського та Коцела блатенського.

Таким чином приходимо до висновку, що ті слов'яни (словѣне) що про них говорить чернець Хоробрий, то були слов'яни мораво-паннонські, а не ціла слов'янщина. Пригадаймо собі тут, що проф. П. Лавров виставив був теорію, ніби чернець Хоробрий походив із Моравії або принаймні побував у Велико-Моравській Державі.

Таке вияснення „словѣнь“ ченця Хороброго не вирішує справи місцевости, де повстала глаголиця, — повстала вона безумовно на півдні Македонії, десь коло Солуня,⁹ але скоро, підчас т. зв. Моравської місії (з 863 р.), Костянтин заніс своє письмо в Моравію, на зміну письму латинському та грецькому, що тут уживалися „безустроєнія“.

2. Хоробрий був прихильником Риму, а не Греції. А що це було так, про те свідчать три місці в його „Оповіданні“.

а) Хоробрий твердить, що охристившись слов'яни стали писати письменам римськими й грецькими, при чому, як бачимо, римське письмо ставить чомусь на першій місці. Але видно, що слово „римськими“ приточив він не твердо, бо не дав прикладів цього пи-

⁹ Див. мою працю: „Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян“, Варшава, 1927 р. ст. 77—83.

сання, тоді як про непридатність грецької азбуки для слов'янської мови зазначив докладно.

б) В розділі VI „Оповідання“ чернець Хоробрий цитує з Євангелії Івана 19-20 місце про таблицю над розп'ятим Христом, але цитує не дослівно: Бѣ дѣска написана жидовьскы и римьскы и елиньскы“, тут кидається в вічі, що автор ставить назву латинської мови перед грецькою, тимчасом як по всіх давніх і пізніших Євангеліях цитація як-раз навпаки, — перша згадується мова грецька.

в) Перераховуючи Хоробрий існуючі давні мови, називає мову римську перед грецькою, хоч історія говорила б йому про більшу давність мови грецької.

Ці всі риси пояснюю я тим, що чернець Хоробрий був прихильником Риму й виступав проти грекофільства.

Не забуваймо, що в Болгарії в другій половині IX-го віку за царя Бориса (852—890) точилася завзята боротьба двох впливів, — візантійського та римського, і сам Борис признавав над повсю й молодію болгарською церквою то зверхництво Царгороду, то Риму. Римське духовенство з 866 р. офіційно працює в Болгарії.¹⁰ І хоч з 869 р. Болгарія знову вертається під патріярха Царгородського, проте деяке римофільство, особливо при загальнім незадоволенні греками, позостається тут іще надовго. Може відгомонам цього й є певне римофільство ченця Хороброго. Не забуваймо тільки, що остаточного поділу Церков тоді ще не було.

3. На самім початку „Оповідання“ Хоробрий підсміюється з грецької азбуки, питаючи: „Како можетъ ся писати добръ греческыми писмены“ і переконуюче доводить, що вона непридатна для слов'янської мови. Так писати міг тільки той, хто добре знав, що глаголиця не повстала з грецького письма, бо ж інакше йому відразу вказали б на неправду.

4. Хоробрий багато раз твердив, що Костянтин „сътвори“ слов'янам 38 писмен; чи міг же він уживати слова „сотворив“, коли б тут ішло просто про застосування мінускульного грецького письма до слов'янської мови?

Крім того, Хоробрий дуже виразно підкреслює, що „прежде еллини не имѣху своимъ языкомъ писменъ, но финичьскыми писмены писаху свою рѣчь“. Підкреслює також, що порядок буквам в азбуці греки зробили, „подобльшѣся жидовьскымъ писменемъ“. Мусів би, во ім'я правди, указати, що й слов'яни застосували собі грецьке письмо, коли б то було справді так; вказує ж він, що букви в азбуці Костянтин уложив „ова оубо по чиноу (цеб-то за порядком) гречьскихъ писменъ, ова же по словенъстей рѣчи“. Не міг він і промовчати того, бо йому б зараз таки грекофіли вказали на це замовчання. Ясно, що письмо Костянтина, глаголиця була не грецького походження.

5. Хоробрий приводить в V розділі такий закид грекофілів проти

¹⁰ Див. мою монографію: „Костянтин і Мефодій“, 1927 р. т. I. ст. 263 і др.

Костянтинової азбуки: „Почто єсть 38 писменъ створилъ, а можетъ ся и меншимъ того писати, якоже и греци 24 пишуть“. Це промовистий закид: так би не казали, коли б письмо Костянтинове було справді складене з грецького мінуського.

6. Другий закид грекофілів проти Костянтинової азбуки цікавіший для нас: „Чесому же суть словєньскы книги? Ни того бо єсть Богъ створилъ, ни то ангели, ни суть ижедеконни, яко жидовьскы и римьскы и еллиньскы ижедеконни суть и прияти суть Богом. Коли б азбука Костянтинова, глаголиця справді була перерібка грецького мінуського письма, то такого закиду не могло б існувати, і сам Хоробрий відразу сказав би про джерело Костянтинового письма, бо він правдиве джерело його напевно добре знав.

7. Триязичники твердили, ніби сам Бог установив тільки три мови (і азбуки) — жидівську, грецьку та латинську — для церковних книг, бо тільки ці три мови були на табличці над розп'ятим Христом. І цим тріязичникам Хоробрий читає цілу граматичну лекцію, що первісною мовою, мовою Адама, була мова сирська. Але нічого того не потребував би писати Хоробрий, коли б письмо Костянтинове було справді з грецького мінуського, — він би виразно вказав на те, й дискусія стала б безпредметовою.

8. Згідливе відношення до греків сильно пробивається ще й у твердженні Хороброго, що грецькі письмена творили 7 осіб, а переклади — аж 70, „а словєньскыя книги єдинъ святий Костантинъ, нарицаемый Кирилъ, и писмена створи, и книги прѣложи въ малѣхъ лѣтѣхъ, а они мнози лѣты. Тѣмъ же словєньскаа писмена святѣйши суть и чѣстнѣйша, святъ бо мужъ створилъ я єсть, а грѣческаа — еллини погани“. Так міг писати тільки грекофоб і прихильник самостійності слов'янського письма. Ніколи цього не писав би чернець Хоробрий, як би Костянтинова азбука джерелом своїм мала справді письмо грецьке.

9. На закінчення свого „Оповідання“ Хоробрий пише: „Такъ разумъ, братіє, Богъ єсть далъ словѣномъ“. Коли б письмо Костянтинове було справді перероблений грецький мінуський, то Хороброму відразу ж закинули б, що той „разум“, про який він так гордо пише, походить від греків. Очевидно, того не було.

Ось на основі всього цього я приходжу до таких висновків: 1. Чернець Хоробрий був прихильником Риму, а не Греції, 2. Увесь час він гостро виступає проти грецької азбуки. 3. Він боронить самостійність слов'янського Костянтинового письма. 4. Такі переконання й поступування ченця Хороброго зрозумілі й можливі тільки тоді, коли Костянтинове письмо було не грецького походження.

(Кінець буде).

Іван Огієнко.

IV.

Порівняння глаголиці з мінускульним грецьким письмом свідчить проти мінускульної теорії.

Самих історичних свідчень проти грецького повстання глаголиці може було б декому трохи замало, а тому подаю в цім розділі ще й докази палеографічні. Щоб пересвідчитися в правдивості чи неправдивості теорії Тейлора-Ягіча про скорописно-мінускульне походження глаголиці, я пильно студював грецьке скорописне, а особливо мінускульне письмо різних віків, шукаючи в них джерела для нашої глаголиці. Але шукання мої були надаремні: жодних глаголицьких ознак в грецькім письмі я не знайшов, і переконався, що їх там і не має. До таких висновків, як ми бачили вище в I розділі, прийшли також інші професори, напр.: Н. Грунський, Ральфс, А. Соболевський і ін. Цебто, я не перший виступаю з подібною думкою.

Треба сказати, що не завжди ясно видно, з якого саме грецького письма випроваджують дослідники глаголицю, а часом знати, що вони змішують або ідентифікують письмо курсивне з мінускульним, а це веде до непорозумінь. Треба знати, що грецьке скорописне чи курсивне письмо рано зачалось й швидко розвивалося. Греція мала багато різних канцелярій, де писано курсивним письмом, писали ним усі в своїм приватнім житті. Це письмо нестаранне, дрібне, а головне — букви поєднуються одна з однією; одна й та сама особа ту саму букву пише не все однаково. Взагалі курсивне письмо — письмо надзвичайно індивідуальне, у кожного писаря до певної міри різне. Читати курсивне письмо все трудно. Ця грецька курсива панує в Греції аж до початку IX-го ст.

Але від кінця VIII-го ст. в Греції зароджується нова форма письма, що зветься письмом мінускульним. Це письмо сильно відмінне від письма курсивного чи скорописного. Грецька мінускула повстала з бажання писати скоріш, ніж то буває при письмі уставнім (унціяльнім), але писати чітко. Мінускульне письмо — це те саме, що в палеографії кирилівській пізніший півустав. Мінускульне письмо найчастіш дуже виразне, округле й гарне. Дуже багато мінускульних букв — це букви унціяльні, тільки простіше й округліше написані (пор. стосунок слов'янського півустава до уставу). В мінускульнім письмі дуже часто окремі букви поєднуються, особливо в мінускулі IX-го віку. Іос. Вајс твердить (*Rukověť* 38—40), ніби в мінускульнім письмі букви пишуться окремо одна від однієї; це непорозуміння, бо факти цього не доводять. Для доказу, яке саме письмо вплинуло на Костянтинову глаголицю, треба брати письмо головнo VIII—IX віку, а письмо X—XIII віків, як то для чогось подає о. Вайс на ст. 43—49, нічого нам не докаже.

Серед усіх найстарших глаголицьких пам'яток X—XI віків я не знаходжу ані однієї, щоб мала письмо, хоч трохи подібне до мінускульного. В усіх глаголицьких пам'ятках найстаршої доби кожна буква пи-

¹ Див. НК кн. 2. Це окремий розділ із моєї праці: „Повстання азбук та літературної мови в слов'ян“, що незабаром появиться в світ.

пється рішуче окремо, абсолютно нічим не в'яжеться одна з однією, кожна буква пишеться унціально, цебто дуже старанно й поволі, чому форми тієї самої букви в одного писаря майже однакові. Нічого подібного нема в мінускульнім грецьким письмі IX-го віку (а його тільки й можна брати, а найбільше — ще мінускулу X-го віку): тут букви пишуться швидко, не так старанно, в більшості своїй — з'єднуються, і при тому в того самого писаря в однім письмі букви найрізнішої форми.

Переходжу тепер до окремих палеографічних зауважень.

Напочатку зроблю тут загальне зауваження щодо методології шукання джерела для глаголицького письма. Починаючи ще з кінця XVIII-го віку глаголицю порівнювали з багатьма алфавітами, при чому кожний раз допускали найрізніші далекойдучі натягнення: букви перевертали, доповняли, зменшували, взагалі вільно перероблювали по своїй уподобі. Така методологія зовсім хибна, бо при її допомозі глаголицю можна з однаковим успіхом рівняти з яким хочете письмом. Чи ж то справді власне так народи позичають своє письмо один у одного? Порівняйте хоча б алфавіти давньо-фінікійський з давньо-грецьким унціалом написів і переконаєтесь, що при позиченнях ніколи нічого не перевертають, не додають, не зменшують, — відміни одного письма від другого, які маємо, повстають пізніше вже на своїй землі, в процесі свого власного еволюційного розвою. Про це ж саме свідчить старе коптське письмо, збудоване на грецьким: при першім погляді на нього видно, що це письмо грецьке, й грецьких буков тут не змінено до непізнання. Ось через це я методологічно відкидаю всі ті теорії про повстання глаголиці, що пропонують перше до непізнання переробити букви, а потім їх рівняти.

Подам тепер свої палеографічні зауваження про відношення глаголиці до грецького мінускульного письма.

1. Мені здається, що в теорії Тейлора-Ягіча треба найперше викинути всяку думку про походження глаголиці з письма скорописного. Грецький скоропис має такий відмінний характер, що про нього, як про джерело глаголиці, навіть мови не може бути; шитання може бути тільки про старше мінускульне грецьке письмо. В теперішній час грецька палеографія виразно відрізняє письмо скорописне від мінускульного, не змішуючи їх, бо повстали вони в різних процесах, і взагалі то письма з самого характеру свого різні, до себе не подібні.

2. Між письмом мінускульним та глаголицьким скрізь знаходжу велику різницю, бо ці письма належать до цілком інших палеографічних шкіл, більше того — до різних письменницьких культур. Таблиць Тейлора та Ягіча прийняти ніяк не можна, бо навіть ті форми, що в них подані, зовсім не подібні до глаголицьких.

3. Сам В. Ягіч на ст. 107 своєї праці: „Четыре критико-палеографическія статьи“ 1884 р. твердить, що „только четыре буквы (глаголицькі) в, г, д, н на первый взгляд уже напоминают греческіе минускулы, да и здѣсь каждому греческому почерку нужно что-нибудь прибавить, чтобы изъ него вышла соответствующая буква глаголи-

ческа“ . Оце правдиве признання Ягіча: дійсно, я не знаходжу в цій його таблиці ані однієї букви, яку можна було б прийняти просто без більшого перероблення. Кожну мінускульну літеру треба перше добре препарувати (перевернути, щось додати або відняти), аж тоді тільки стане вона подібною до літери глаголицької. Цебто, без найгрубіших натягувань теорія Ягіча існувати не може.

4. Коли б Костянтин для своєї глаголиці справді використав був грецьке мінускульне письмо, то він мусів би взяти для неї звичайні, скрізь уживані, мінускульні форми, як то зробив автор кирилиці, взявши для неї звичайне грецьке унціяльне письмо. Думати так змушує нас не тільки звичайна логіка, але й історія інших запозичених азбук. А між тим теорія Тейлора-Ягіча та їхні таблиці показують нам щось зовсім інше: Костянтин для своєї азбуки ніби обклався був грецькими скорописно-мінускульними рукописами різних віків, і вишукував по них букви найрідше вживаних, не подібних до звичайних; мало того, він ці букви-раритети обертав ще догори ногами, обтинав, немов господина бараболю, або навпаки — додавав до них те, чого тепер Тейлору-Ягічу хочеться. Очевидно, такої теорії, при теперішнім стані науки, прийняти жодним способом не можемо. Та й для чого Костянтин мав був так переробляти мінускульне письмо, щоб воно навіть здалека було неподібне на свій оригінал?

Але я такої думки, що скільки б Костянтин не трудився був, переробляючи для своєї глаголиці мінускульне письмо, його операція до кінця не вдалася б йому і щось би з первісного мінускулу таки залишилося. Але, як знаємо, цього нема, бо джерелом для глаголиці не було письмо мінускульне.

У своїй праці: „Четыре критико-палеографическія статьи“ 1884 р. Ягіч дорікає Міллерові за вияснення букви **ч**, що „авторъ пропустилъ замѣтить, что нарисованный на его таблицѣ почеркъ не единственный, и кажется даже не самый употребительный“ (ст. 111). Так само на ст. 127—128 Ягіч сильно виступає проти Гайтлера, правдиво дорікаючи йому, що той користується для своїх гіпотез одиничними та випадковими формами в рукописах. Цебто, сам В. Ягіч визнає, що позичатися можуть букви тільки звичайні, найчастіш уживані, а не раритети. Нащо ж тоді він сам змушує Костянтина вишукувати в мінускулі раритетів, та й ті ще без кінця переробляти?

5. Сам характер письма глаголицького та грецького мінускульного в основі своїй різний: мінускульне письмо характеру курсивного, цебто часто знає пов'язані між собою літери, винесені над рядок і т. ін., тоді як глаголиця — письмо уставне (унціяльне), бо літери пишуться кожна окремо, цільно викінчуються і т. п. Пояснення Ягіча, ніби Костянтин переробив мінускул і курсив „въ стилѣ устава съ прямою литургическою цѣлью“ (ст. 107), нічого не доводить, бо в таких випадку Костянтиніві належало б узяти просто грецький унціал.

6. В грецькій мінускульній писемі більша частина букв азбуки в тій чи іншій мірі повторюють форму букв унціяльних; чисто мінускульними хіба можна рахувати **а, в, г, д, з, и, к, н, п**. Цебто між грецьким письмом мінускульним та унціяльним такий самий стосу-

нок, як між давнішим кирилівським скорописом та його уставом. Нічого подібного нема в письмі граголицьким: у нім ані одна літера не має подібної форми в грецьким унціяльнім письмі. Цебо сам характер двох азбук зовсім різний, з різних культур узятий.

Взагалі, грецьке мінукульне письмо ясно й виразно говорить про дві письмі, скрізь бачимо в нім унціяльну основу, як то бачимо, скажемо, в слов'янським півуставі. Нічого подібного в глаголиці нема: це письмо само в собі закінчене.

7. Грецьке мінукульне письмо IX—XI віків чисто мінукульним не буває, — майже кожний мінукульний рядок має, в більшому чи меншому числі, й якісь унціяльні літери (з числа тих, що мають чисто мінукульну форму). Вплив унціяльного письма на мінукульне все виразно почувається. Зовсім не те бачимо в письмі глаголицьким: тут форми тільки глаголицькі, вилуи іншого письма тут звичайно не бачимо. Знаємо тільки один рукопис, Синайський Псалтир, що має в глаголицьким письмі також і грецькі унціяльні букви Т, М, В і ін. (кирилиця), але це одиничний випадок, тоді як у мінукульнім письмі — це правило. Ніби унціяльність глаголицьких **а, б, к, р, н, ш** має інший характер походження.

8 Взагалі, палеографічні звички глаголицькі та мінукулу зовсім різні. Напр., по грецьких мінукульних рукописах заголовки (титули) пишуться тільки унціяльним письмом, тоді як у глаголиці цього ніколи не маємо, бо вони наслідують якусь іншу школу, не грецьку.

9. В мінукульних рукописах ініціали тільки унціяльні, а в рукописах глаголицьких цього не буває. Тільки як одиничний виняток знаємо Синайський Требник, що має унціяльне Т як ініціал три рази, інших прикладів нема.

10. Сам характер писання мінукульного й глаголицького письма різні: мінукули знають догори або додолу винесені частини букв (напр. у букв *ϑ, ς, ε, λ, η, φ, δ, μ, γ, χ* і ін.), чого в глаголиці зовсім нема: тут усе в рядок, поза нього нічого не виходить, як то звичайно бачимо в деяких східних письмах. При перейманні ж письма цей північний характер постійно заховується.

11. В грецьким мінукульнім письмі того часу, від якого знаємо найстаріші глаголицькі пам'ятки, панує звичай писати під рядком, букви ніби висять на лінії. Знаємо цей звичай і в письмі глаголицьким, але дуже рідко.

12. В мінукульнім письмі порядок зазначення цифр буквами інший, ніж в глаголиці, бо в глаголиці **б** визначає 2 (як у письмі єврейським), чого не знає письмо мінукульне. Цього **б** не сталося (пор. кирилицю), коли **б** глаголиця справді повстала була з грецького мінукулу.

13. Те, що в глаголиці нема **ξ** і **ψ**, також говорить проти грецького джерела для цього письма, бо йнакше Костянтин таки взяв би був значки для **кс** і **пс**, бо вони були ж у мінукульнім письмі. Очевидно; джерелом для глаголиці було інше письмо, що не мало особливих значків для **кс** і **пс**, а віддавало їх просто через **кс** і **пс**.

Ось таким чином порівняння грецького скорописного та міну-

скульного письма з письмом глаголицьким найвиразніше свідчить нам, що нічого подібного між цими письмами немає, — зовсім різний характер їх, різні манери писання, різні палеографічні звички і т. п. Власне, таке порівняння в порох розбиває теорію Тейлора-Ягіча про грецьке походження глаголицького письма. Мусимо шукати якогось зовсім іншого джерела, бо джерело Тейлора-Ягіча тепер строго наукової критики не витримує.

Часом ще твердять, ніби від грека Костянтина можна апріорно чекати зложення письма якнайбільше подібного на грецьке, як те доводив ще А. Вікторов у 1859 р. На це може дати такий приклад. Апостол зирянський чи пермський св. Степан (1340—1396), родом росіянин із Устюга, вихований у російському монастирі, в 1372 р. склав зирянам азбуку, і склав не з російської азбуки, як би того можна було сподіватися, а цілком відмінну, яка не мала нічого спільного з письмом російським. В основу своєї азбуки св. Степан поклав, здається, ті письмена, які зиряни мали вже до нього, — це різані значки на зирянських грошах. Чи не міг так само робити й св. Костянтин?

Дослідами над повстанням глаголицького письма наука займається ще з кінця XVIII-го віку. Вказувано різні джерела, але аж до 1880 р., до Тейлора, не вказувано на грецьке курсивне та мінускульне письмо, як на джерело глаголиці, хоч дослідники те грецьке письмо дуже добре знали. А сталося це тільки тому, що грецьке письмо справді дуже не подібне на наше глаголицьке.

Чи мусимо визнати бодай якийсь вплив грецького письма на глаголицю? Порівняння глаголиці з грецьким письмом приводить до висновку, що Костянтин упорядковував слов'янам азбуку не за формою грецьких букв, а тільки почасти на грецькій основі. Костянтин упорядковував слов'янам слов'янське письмо, найскоріш те письмо, яке вони вже мали, через що всі джерела, як ми бачили, звуть це письмо новим. Але як грек, Костянтин упорядкував „устрой“) слов'янське письмо трохи на грецькій основі. Справді, можемо вказати, що глаголицю в'яжуть із письмом грецьким ось такі спільні ознаки: 1. Порядок спільних букв в обох азбуках однаковий. 2. Деякі букви складені за грецьким звичаєм; напр. глаголиця має три букви для **і**, як то було й у грецькій письмі; глаголицьке **у** так само, як і грецьке, складене з двох букв: **оу**; за грецькими **ο** **τα** **ω** і глаголиця має два значки; за грецьким алфавитом глаголиця має букву для **ф**, хоч слов'яни такого звука не мали, і ця буква була для їх мови зайва; грецька азбука не знає йотованого **е** (*je*, а тільки **е**, що бачимо й у глаголиці (кирилиця має вже **є**). Оце й усе, що в'яже глаголицю з грецькою азбукою. Але форми грецьких букв Костянтин не брав, — він її взяв із якогось іншого письма, нам не знаного.

Пильна й докладна оборона грецької мінускульної теорії, яку дали за останній час проф. С. Кульбакин („Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы“, 1927) та проф. Йос. Вайс (Rukovět hláholské paleographie, 1932), не прихилили мене до цієї теорії. Крім того ці ж оборонці закинули вже дві дуже важливі частини грець-

кої теорії Тейлора-Ягіча: 1) теорію одности глаголицького джерела й 2) теорію лігатур, а без цих частин ця теорія — напівповалена.

Погляньмо спривді, до яких висновків приходять теперішні прихильники грецької теорії повстання глаголиці. Остання праця в цій ділянці — „*Rukovět hláskolské paleographie*“, 1932 р. проф. о. Йос. Вайса (а о. Вайса підтримує й проф. С. Кульбакин). Ціле життя о. Вайс присвятив вивченню глаголиці, сам прихильник грецької теорії. Глаголицькі букви, на його думку, повстали так: 1) з грецького мінускульного письма 15, але сильно стилізовані: в, г, д, з, и, і, л, м („правдоподібно“!), п, о (подвоєно!), р (обернути догори!), т (тільки горішня частина!), оу, ф, ѿ; тільки про одну букву, про ф, Вайс додає: *původ z řeckého je jistý* (ст. 93), але ж це тільки тому, що такого звука слов'яни не мали, а тому й букви не потребували, — взяли її з грецького для грецьких слів; 2) а повстало зо знака хреста, 3) з самаританського: б, е, дерв, 4) з єврейського: к, ц, ч, ш, 5) з єврейсько-самаританського: с, ь, ь, ь (іжиця), 6) з коптського: ж, х (або з грецького!), 7) маловідоме джерело: ж, с, ш, 8) *záhadné písmo*: п, ь, ю, 9) зложені букви: ѡ, ѣ, ѥ. Оце так виглядає грецька теорія при спробі поважно підійти до повстання кожної з окрема глаголицької букви. Як бачимо, стара теорія Тейлора-Ягіча про єдиність грецького джерела повалена в о. Вайса в порошок! І чи не свідчать власне ці висновки, що пора вже пошукати джерела для глаголиці в іншому місці, про що нам давно вже кажуть і Життя Костянтинове, і Оповідання ченця Хороброго?

V.

Де шукати джерела глаголиці?

Чернець Хоробрий у своїм „Оповіданні“ ясно вказує первісне джерело грецького письма: „Прежде сего еллини не имѣху своимъ языкомъ писменъ, но финичьскими письмены писаху свою рѣчь, и тако бѣша многа лѣта“. Як бачимо, чернець Хоробрий знає про позичання азбук. Чому ж тоді він ані словечком не згадав про джерело письма слов'янського? Це ж так було б йому до речі вказати тут, звідки саме Костянтин узяв своє письмо. Чи не тому так сталося, що Костянтин переробив те слов'янське письмо, яке існувало „без устроєнія“ ще до нього?¹

Давнина наша цікавилася питанням про походження слов'янського письма, і, напр., джерело кирилиці дуже добре знала. Так, уводній болгарській перерібі „Оповідання про письмена“, список XIII—XIV віку, читаємо: „Глаголють греци безумнии, яко отъ нашихъ ся книгъ извела словѣнская книга“.² Але про джерело письма глаголицького ніде в пам'ятках ніякої згадки не знаходимо.

Кидається в вічі, що Хоробрий Костянтинове письмо вперто зве „слов'янським“, дуже відрізняючи його від письма грецького та

¹ Див. про це мою працю: „Слов'янське письмо перед Костянтином“ в „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“. Київ, 1928 р. ст. 156—165.

² И. Ягичъ: „Разсужденія, 1895 р., ст. 304.

латинського. Він твердить, що на початку слов'яни, будучи „поганами“, не мали азбуки, але „чертами і різами чтяху і гатаху“, а по охрищенні стали вживати письма латинського та грецького. Такий стан був ненормальним, бо ці азбуки непридатні до слов'янських звуків. Аж потім змилювався чоловіколюбний Бог, зглянувся на рід слов'янський і послав їм Костянтина Філософа, і тільки той уложив їм 38 писмен. Логічно з цього випливає, що азбука слов'янська була відмінна від інших, зокрема грецької та латинської. Ось тому Хоробрий пише: „Слов'янськы книги“, „Слов'янська писмена“, що, як писав я вище, треба розуміти в вузькому територіальному значенні, може як письмо мораво-паннонське.

Чернець Хоробрий на початку свого „Оповідання“ твердить, що „дрѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ, но чертами и рѣзами чѣтѣху и гатааху“, а було це ще до охрищення. Хоробрий, як ми бачили вище, має тут на думці слов'ян мораво-паннонських, що охристилися ще в VII—VIII віці. Може їхні „черти і різи“ й стали підвалиною того письма, що його був зложив-упорядкував Костянтин? Можливо, але Хоробрий сильно відрізняє письмо поганське („черти і різи“) від перед Костянтинового (латинське та грецьке) і Костянтинового (письмо слов'янське).

Як знаємо, десь у 860—861 роках Костянтин пробував із братом Методієм в місії Хазарській, а в Херсонесі був знайшов Євангелію та Псавтиря, „руськыми“ письменами писане, й цікавився деякими мовами. Очевидно, міг він тут бачити й якийсь місцеве, може й „руське“ письмо.³ До цього пригадаю ще, що й загальновідомий болгарський письменник Костянтин Котенцький у своїй праці: „Книга о письменех“ десь кінця XIV-го віку говорить про участь „руської“ мови в перекладах Кирила.³

Ще на одну річ хочу звернути тут увагу.

Оборонці грецького походження глаголиці звертають особливу увагу на твердження Хороброго в III-ім розділі: Костянтин склав для слов'ян 38 писмен, „ова убо по чину греческихъ писменъ, ова же по словѣнстѣй рѣчи“, вони це місце перекладають так, що Костянтин склав для слов'ян 38 букв, одні по формі грецьких писмен, а інші по слов'янській мові. Але так розуміти вираз „по чин у“ не маємо жодних підстав, бо в церковно-слов'янських пам'ятках слово „чин“ визначає тільки порядок, устав, система, лат. *ordo*, грецьке *τάξις*; пор. у Луки 1:8: „Служащу єму въ чину чреди своєа“, або І Кор. 14:40: „Вся же благообразно и по чину да бывають“. Слово „чин“ не визначає вигляд чи форму.

Від самого початку слов'янознавства й досьогодні наука вперто й невпинно шукає джерела для глаголиці — і не знаходить. За останні сто літ виставлялися десятки найрізніших гіпотез, джерела глаголиці

³ Див. про це мою статтю: „Руські“ переклади в Херсонесі в 860 році, „Ювілейний Збірник на пошану ак. Д. Багалія“, Київ, 1927 р. ст. 358—378.

Див. іще I том моєї праці: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність“, 1927 р., ст. 94—122.

шукано по всіх відомих стародавніх письмах — і не знайдено. Не знайдено такого джерела, щоб воно було ясне для всіх, як напр. усім ясно, що грецьке унціяльне письмо стало джерелом для нашої кирилиці, або, скажемо, для письма коптського. Найбільше прихильників зібрала була теорія повстання глаголиці з грецького скорописного й мінускульного письма, але й ця теорія падає на наших очах, як занадто штучна й складна. Думаю, що вже сама ця невовимість правдивого джерела для глаголиці змушує нас глибоко над цим призадуматись, і направити свої розшуки в інший бік.

З погляду еволюційної теорії повстання цього письма вияснюється значно простіш. Слов'яни мали своє окреме письмо ще до Костянтина, мали його бодай більші й культурніші з них. Ці слов'янські письма розвивалися на місцевому ґрунті, а коли серед слов'ян стало ширитися потроху християнство, то з того часу розпочався й вплив грецького (чи латинського) письма на ці письма слов'янські, під впливом чого ці письма значно змінювалися й були „без устроєнія“.

Костянтин задумав був велике культурне діло: створити слов'янам літературну мову й відповідну азбуку для неї. Яку саме слов'янську азбуку Костянтин поклав був в основу свого упорядкованого письма — глаголиці, ми не знаємо, та й мало надії, щоб ми дізнались про це. Від дохристиянського писання слов'ян нічого до нашого часу не залишилося, — час та огонь понищили все, як вони ж понищили сотні й тисячі інших джерел (не маємо ж навіть оригіналів Євангелій, не маємо в оригіналі ані однієї книжки кириломефодіївського часу). Чи не тут причина, що мало не за 200 літ найпильнішого пошукування ми не знайшли джерела для нашої глаголиці?

— 0 —

Оце мої сумніви, щодо повстання глаголицького письма. І історичні свідоцтва, і безпосереднє порівняння обох писем виразно показують, що глаголиця не повстала з грецького мінускульного письма. А коли так, пора вже полишити Тейлор-Ягічеву теорію й пошукати правдивого джерела, яке б так стосувалося до глаголиці, як грецьке унціяльне письмо до кирилиці. Самим же протитиродним натягуванням неподібних алфавітів справи науково не вирішимо.

На закінчення ще раз повторюю, що друкую цю працю свою тільки в цілях дискусійних, не вважаючи думок своїх за якесь остаточне вирішення. Я переконався, що ті самі сумніви, які я маю, часом мають і інші дослідники, а це й спонукало мене привести ці сумніви в певну систему й подати їх колегам з фаху на розважання та вирішення. Ціла наша Cyrillo - Methodiana, яко окрема наука, багато раз уже показала, що дуже часто йдемо тут через гіпотези та критику їх до правди. Переконаний, що так само станеться і з питанням про повстання глаголиці.

Варшава, 1932—1937 р.

Проф. д-р Іван Огієнко.

~~402000~~

0,42 kor (1986)

PL

4213

y

Рл 4213

Огієнко І.

Глаголиця